

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/94586>

Please be advised that this information was generated on 2021-06-17 and may be subject to change.

Peter Rietbergen (1950) is hoogleraar Cultuur-
geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Op Reis in het Verboden Rijk

de VOC in Japan

Inleiding

Vanaf het eerste begin had de Verenigde Oost-Indische Compagnie voor haar handel in Azië behoefte aan commercieel contact met Japan. De VOC had te weinig edelmetaal om de voor verkoop in Europa gewenste Aziatische waren te kunnen betalen. Toegang tot relatief goedkoop goud en zilver was dus imperatief. Japan was zo'n toegang. Daarnaast bood het eilandenrijk producten die bij de Europese elite hun gewicht in edelmetaal waard waren - lakwerk en porselein vooral - alsmede zaken die elders in Azië verkoopbaar waren, zoals kamfer en koper. Kortom, een goede relatie met de heersers van Japan was noodzakelijk.

In de vroege zeventiende eeuw was de politieke situatie in Nihon chaotisch. Na een decennia-lange burgeroorlog tussen de rijksgroten, *daimyo*, en andere edelen werd in 1603 Ieyasu Tokugawa door de formele souverein - de goddelijke, maar vrijwel machteloze keizer die in Kyoto zetelde - benoemd tot *shogun*, 's lands feitelijke leider. De opeenvolgende shoguns uit de Tokugawafamilie vestigden hun hoofdstad in Edo, het huidige Tokyo, en beheersten vandaaruit tot 1867 het keizerrijk. Met hen moest de VOC onderhandelen, maar zoals overal in Azië troffen de Nederlanders ook toen zij in Japan arriveerden de bekende concurrenten, de Portugezen, met wie zij zowel om markt- als om de hofgunst moesten strijden.¹

Ieyasu Tokugawa beseftte heel goed dat de Portugese aanwezigheid, sedert 1549, een tweesnijdend zwaard was. De handel met de Europeanen was financieel en machtspolitiek aantrekkelijk. De groeiende religieus-culturele invloed van het christendom vond hij minder wenselijk. Nihon moest

¹ Voor recente literatuur verwijs ik naar: Peter Rietbergen, *Japan verwoord. Nihon door Nederlandse ogen* (Amsterdam 2003). Mijn tekst is voor een groot gedeelte gebaseerd op: W. Coolhaas, ed., *Generale Missiven van gouverneurs-generaal en raden aan de Heren XVII (1602-1725)*, I-XI ('s-Gravenhage 1974-1997) [geciteerd als GM, plus deelnummer en pagina's].

militair en bestuurlijk een eenheid onder zijn leiding vormen; een vreemde ideologie paste niet in dat streven. Dus benutte Ieyasu de Nederlanders om de monopoliepositie van de Portugezen te breken. De Compagniesdienaren benadrukten dat de Iberiërs - Portugal was in 1580 Spaans geworden - hun vijand waren, zowel qua politiek als qua geloof. Dit versterkte hun positie ten hove, evenals hun belofte zich van enigerlei vorm van geloofsverkoondiging te zullen onthouden.

Onder Ieyasu's opvolgers - zijn zoon en kleinzoon, Hidetada (r. 1605-1623) en Iemitsu (r. 1623-1651) - groeide in Edo de angst voor inbedding van Nihon in een Spaans-Portugees Aziatisch imperium. Steeds draconischer traden de shoguns op tegen de Iberiërs én tegen de intussen honderdduizenden Japanse christenen. Uiteindelijk werd hun in de late jaren 1630 de deur gewezen. In feite begon in dit decennium de 'gesloten land-politiek', die Japan tot het midden van de negentiende eeuw tot een 'verboden rijk' maakte.

Een rol voor de roodharigen

Om economische, maar ook politieke redenen, wilde de regering echter geen totaal isolement. Het leek zinvol een venster te maken dat naar believen opengezet kon worden, al was het slechts op een kiertje. Dat venster werd het kunstmatige 'eilandje De', voor de kade van de zeehaven Nagasaki. De VOC-dienaren, de 'roodharige barbaren', kregen de keus ofwel met alle andere Europeanen het land te verlaten, ofwel hun activiteiten te verplaatsen naar De-shima. Voor dit laatste kozen de Heren XVII.

Wat verwachtte het hof in Edo nu precies? De handelswaar die de Compagnie uit Azië en uit Europa invoerde, was niet zonder betekenis, temeer omdat de Japanners die op heel gunstige voorwaarden verkregen: zij bepaalden de condities zodat de VOC al spoedig commercieel aan de leiband liep van de shogunale regering. Wetend dat de Nederlanders Japan nodig hadden, kon het hof bovendien vragen om allerlei artikelen die niet tot het standaard handelspakket behoorden, maar in de categorie 'gedwongen geschenken' vielen. De shogun en zijn kring hielden van exotica. Dus voerde de Compagnie Europese spiegels en ander glaswerk aan, staande horloges en verrekijkers, en brandspuiten ook, gewild in een land waar hele stadswijken jaarlijks in as opgingen. De vijfde Tokugawashogun, Tsunayoshi (r. 1680-1709), kreeg zijn troeteldiertjes, gladharige, egaalgekleurde hondjes,² de zesde, Ienobu (r. 1709-1712), zijn passers, wereldkaarten en zelfs de door hem gevraagde kaart die de zeeroute van Europa naar Japan aangaf.³ Een enkele keer noteerde men in Batavia bevreemd dat de shogun ook 'Chinese

² GG Van Outhoorn aan de XVII, 4 februari 1695, GM V:724.

³ GG Van Riebeeck aan de XVII, 15 januari 1712, GM VI:814.

rarityten' wilde.⁴ De Nederlanders begrepen niet welke belangrijke cultureel-legitimerende rol Chinese voorbeelden speelden in het leven van Nihon. Intussen dronk de hofadel zoete Europese wijnen en omringde zich met luxe-artikelen uit Azië, zoals edelstenen en struisvogels. Eénmaal stuurde de VOC een neushoorn, en ook eens een olifant. Af en toe gaf men afdankertjes door, zoals de 'woutezels' die de negus van Ethiopië had geschonken: men wist er geen raad mee en deed ze aan de shogun cadeau.⁵

Natuurlijk waren deze 'giften' een steeds zwaarder drukkende kostenpost, die de VOC echter niet straffeloos kon schrappen.⁶ Het hof eiste ze, suggererend dat het voor de Compagnie een eer was ze te mogen geven,⁷ en men was merkbaar boos als de Compagnie te weinig rariteiten aanvoerde.⁸ Reden voor deze veeleisend- en kieskeurigheid was zowel de door vele VOC-rapporteurs geconstateerde Japanse nieuwsgierigheid naar alles wat vreemd was, als de wens van het hof om met dergelijke objecten te laten zien dat shogun 'het buitenland' in zijn macht had.

Zo kreeg de grote koperen kroonluchter die Francois Caron namens de Compagnie aanbood een zeer zichtbare plaats in het majestueus mausoleum van de stichter van het Tokugawashogunaat, dat moest gaan functioneren als 'nationale schrijn'.⁹ GG Van Diemen schreef, terugkijkend op een periode waarin de relaties gespannen geweest waren: '(...) de croone is alleen oorsaecke, dat onse reputatie aldaer weder wat begint te respireren.' Tegelijkertijd kreeg hij het echter wat benauwd, omdat het hof ineens om Europese paarden vroeg.¹⁰

Uiteindelijk werd Deshima voor Edo een verrekijker op een potentieel gevaarlijke buitenwereld waarmee het shogunale bewind nauwelijks contact had, de sporadische relaties met Korea en China daargelaten. De Compagnie diende als informant betreffende ontwikkelingen op het Oost-Aziatische toneel, maar werd ook gevraagd om nieuws over Europa. In 1667, toen de vierde Tokugawashogun Ietsuna volwassen was en de regering ter hand

⁴ GG Van Goens aan de XVII, 13 maart 1680, GM IV:382.

⁵ F. Stapel, ed., *Pieter van Dam, Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, Tweede boek, deel I ('s-Gravenhage 1931) [geciteerd als *Beschryvinge*, plus paginanummers]. Voor de neushoorn, de struisvogel et cetera: *Beschryvinge*, 398 en 407. Over de woudezel: *Beschryvinge*, 458.

⁶ Van Dam geeft, als bijlagen bij de tekst over Japan in zijn *Beschryvinge*, verschillende overzichten van de kosten. Een korte lijst in *Beschryvinge*, 554-556; een opgave van de geschenken in 1660: *Beschryvinge*, 579-585; een lange lijst over de periode 1643-1687: *Beschryvinge*, 609-664.

⁷ Dat constateerde de gouverneur-generaal bijvoorbeeld in 1687: *Beschryvinge*, 492.

⁸ GG Camphuys aan de XVII, 17 februari 1685, GM IV:781; en: *Beschryvinge*, 492.

⁹ Zie Carons verslag in: Rietbergen, *Japan verwoord*, 104.

¹⁰ GG Van Diemen aan de XVII, 28 december 1636, GM I:587.

nam, eiste hij een jaarlijks verslag over alle 'Europianische gelegtheden'.¹¹ Steeds vaker ook vroegen de Japanners om inlichtingen over ontwikkelingen op wetenschappelijk gebied, *largo sensu*. Juist deze situatie van *cultural transfer* wordt de laatste jaren bestudeerd.

De hofreis

Eénmaal per jaar mocht, of beter gezegd moest, het 'opperhoofd' van de factorij, vergezeld van een of twee andere Compagniesdienaren, het gevangeniseiland verlaten om vanuit Nagasaki ten hove te reizen: ook dat was de prijs die de VOC betaalde zolang als zij, vooral om reden van het Japanse edelmetaal, de handel met het keizerrijk wilde continueren.

De hofreis was niet bedacht om de relatie tussen het Tokugawabewind en de VOC in het door Edo gewenste politiek-diplomatieke en rituele perspectief te plaatsen. De Compagnie werd ingepast in een 'traditioneel' systeem dat de shoguns hielp hun suprematie over het rijk zichtbaar te maken aan zowel adel als volk, die daarvan om machtspolitieke redenen doordrongen moesten worden. De hofreis was in de twaalfde eeuw in het leven geroepen voor - alhoewel niet ten behoeve van - Nihons rijksgroten, die hun machtsbases in de provincies hadden. Zij moesten telkenjare met een ceremoniële stoet van soms duizenden krijgers, *samurai*, en andere gevolgslieden naar de hofstad komen, om in de shogunale burcht hun gehoorzaamheid te betuigen.

De Tokugawas namen het systeem over, met als gevolg dat de *daimyo* vanaf de vroege zeventiende eeuw jaarlijks naar Edo reisden. Nu moesten echter de - na de lange burgeroorlog pas recentelijk weer getemde rijksgroten - op tourbeurt hun familie in kostbare en dus geldverslindende luxe in Edo huisvesten, binnen de controlerende nabijheid van de shogunale residentie. Deze verplichting, *sankin kotai* genoemd en in 1635 ingesteld, verminderde de financiële slagkracht en dus eventuele opstandige neigingen van de edelen. De vergelijking met de adelspolitiek die Lodewijk XIV in Versailles voerde, is regelmatig getrokken. Al hoefde de Compagnie in Edo geen kostbare permanente residentie te onderhouden en evenmin gijzelaars achter te laten, de dikwijls langdurige aanwezigheid van de ambassade in de hofstad was toch een zekere garantie tegen handelingen - op Deshima, in Batavia - die de Japanse regering onwelgevallig zouden kunnen zijn.

Sedert 1633 was de hofreis voor de VOC een verplichting. De shoguns wilden de bevolking laten zien dat niet alleen 's lands eigen edelen maar ook buitenlandse gezanten hun eerbied kwamen betuigen. Daarom reisde de VOC-gezant over de eilanden Kyushu en Honshu, hoewel de tocht naar Edo vanuit Nagasaki over zee korter geweest zou zijn, en mede daardoor

¹¹ *Beschryvinge*, 469. Het lijkt alsof in de jaren 1680 de belangstelling voor deze zaken in Edo afnam.

goedkoper voor de Compagnie, die voor alle kosten moest opkomen.¹² Jaarlijks trok de ambassade in opvallende staatsie langs Nihons grote heirwegen, zodat een zo groot mogelijk aantal mensen zou beseffen hoe machtig de shogun was. Ook de Compagnie besepte dat, door de tot in de details georganiseerde reis, de perfecte staat van de wegen, de grootheid en grootsheid van Japans steden - men deed vóór Edo ook Osaka en de keizersstad Miako aan - en de vruchtbare akkers: evenzovele bewijzen van de volmaaktheid van het land en zijn heerser. Als in 1704 een enorme aardbeving vele dorpen en steden verwoest en honderdduizenden slachtoffers maakt, komt uit Edo het bericht dat een hofreis niet gewenst is. De VOC snapt waarom: 'den desolaten toestand des rijk [mag] aan [een] vreemde natie niet bekent zijn.'¹³

De drukkende aanwezigheid van het hof deed zich duidelijk op Deshima voelen. Als, bijvoorbeeld, in 1679 een shogunale troonopvolger geboren is, melden de Nagasaakse tolken dat meteen aan het opperhoofd en manen hem om een passend geschenk te laten klaarmaken.¹⁴ In 1694 blijkt echter dat Tsunayoshi toch geen mannelijke nakomelingen zal hebben. De rijksraad komt bijeen. De shogun zelf wil graag zijn schoonzoon op de troon, de raden preferen zijn broer Ienobu. Het Nederlandse opperhoofd speculeert dat de laatsten hun zin krijgen, aangezien in Japan de 'grontwetten' een zaak zijn van de 'rijxstenden'.¹⁵ Of dat vermoeden klopte, weten we niet. Immers, in 1705 sterven de dochter en schoonzoon van Tsunayoshi kinderloos. Op Deshima hoort men dat hij nu inderdaad zijn broer 'voor sijn soon en erfgenaam geadopteert' heeft: alweer een persoon die men geschenken moet gaan geven.¹⁶

Ook anderszins wordt men telkens met het hof geconfronteerd. De grote stadsbranden in Edo, o.a. in 1658 en 1700, leiden ertoe dat de shogun enorme hoeveelheden goud aan zijn schatkist onttrekt om de bevolking te helpen. Dat resulteert, vanuit VOC-perspectief, in merkbaar verhoogde koopkracht.¹⁷ Na de grote aardbeving van 1704 wordt duidelijk dat men dat jaar geen kamfer kan kopen: de shogun gebruikt haast alles wat beschikbaar is om het houtwerk van te herbouwen paleizen te impregneren.¹⁸

¹² In de jaren 1660 opperde de VOC om althans ten dele over zee te gaan. De Nagasaakse tolken weigerden het voorstel zelfs maar door te geleiden, o.a. met het argument dat zij en de andere Japanse begeleiders zeeziek zouden worden: *Beschryvinge*, 433.

¹³ GG Van Hoorn aan de XVII, 31 januari 1705, GM VI:331.

¹⁴ GG Van Goens aan de XVII, 11 december 1679, GM IV:345-346. De betrokken erfprins stierf in 1681/1682: *Beschryvinge*, 473.

¹⁵ GG Van Outhoorn aan de XVII, 4 februari 1695, GM V:723.

¹⁶ GG Van Hoorn aan de XVII, 25 januari 1706, GM VI:393.

¹⁷ *Beschryvinge*, 409 (anno 1658) en 550 (anno 1700).

¹⁸ GG Van Hoorn aan de XVII, 31 januari 1705, GM VI:334.

Kortom, berichten uit de hoofdstad werden aan Deshima doorgegeven, zeker als de tolken en de Nagasaakse autoriteiten, dikwijls om eigen motieven, meenden dat de VOC onder druk gezet moest worden.

Ten hove gaan: het verloop van de hofreis

Hoe de hofreis van de VOC verliep, weten wij tot in het kleinste detail. Telkenjare werd uitgebreid verslag gedaan aan de Hoge Regering te Batavia, al hingen kwaliteit en kwantiteit van de observaties af van de belangstelling voor Japan van het zittende opperhoofd.

Daarnaast is de hofreis het structurerend beginsel van twee gedrukte beschrijvingen van Japan die de kennis omtrent het land in Europa anderhalve eeuw lang wezenlijk hebben bepaald. *De Gedenkwaardige Gesantschappen der Oost-Indische Maetschappy in 't Vereenigde Nederland aan de Kaisaren van Japan*, van de hand van Arnoldus Montanus, werd in 1669 te Amsterdam gepubliceerd en in vele talen vertaald. De auteur bezocht Japan nooit, maar putte uit de lang geheim gehouden papieren in het Compagniesarchief; zo kreeg hij een zeer gedetailleerd beeld van de situatie in het 'verboden rijk'. De tweede tekst is geschreven door een voormalig VOC-arts, de Duitser Engelbert Kaempfer, die in de jaren 1690 tweemaal een hofreis meemaakte. Overigens verscheen het boek pas in 1727 als *The History of Japan*.

De titel van Montanus' werk geeft, evenals de VOC-brieven zelf, aan dat de Compagniesdienaren met één belangrijk element van de Japanse situatie niet goed raad wisten. Al bezochten zij jaarlijks de *shogun*, zij gebruikten deze of vergelijkbare titels niet, maar noemden de heerser te Edo 'keizer', al waren zij zich van het bestaan van de *dairo* - de 'echte' keizer - wel bewust. Montanus vertelt:

"Belangende den dairo: deze is de rechte erfheer van Japan, eertijds diervoegen ontsaggelijk, dat de Japander hem voor een god hield en hy door dusdaenige aensienlijkheid 't rijk in rust [hield] (...) [ook wordt diens] heiligheid soo groot gekeurt, dat hem de sonne niet mag beschijnen, noch zijn voeten d'aerde raeken, noch 't hair of nagels ooit gekort worden (dese gewoonte duurt zedert eenige eeuwen herwaerds alsnoch)."

De Nederlanders beseften dus dat de keizerlijke macht veeleer op het religieus-rituele en ceremoniële vlak lag. Als in 1709 de shogun overlijdt aan de mazelen, schrijft het opperhoofd dat zijn opvolger 'van den Dairi of opperste geestelijke erkent en met hoge eertitulen begiftigd' is.¹⁹ Overigens heeft géén VOC-dienaar in de tweehonderd jaar van de aanwezigheid van de Compagnie in Japan de keizer ooit te zien gekregen, netzomin als de

¹⁹ GG Van Riebeeck aan de XVII, 15 januari 1710, GM VI:644.

overgrote meerderheid van de Japanners zelf. Alleen Coenraad Cramer werd in 1626 uitgenodigd toe te kijken hoe Keizer Go-mizuno-o, in volledig gesloten palankijn, door de stad trok om de Tokugawashogun te bezoeken. Ook voor de Japanners was dit een uitzonderlijke gebeurtenis, die zich daarna meer dan twee eeuwen niet herhaalde. De invitatie was niet toevallig: de shogun benutte deze unieke gelegenheid om de gezant te laten zien dat niet hij naar Nihons goddelijke heerser, maar dat de Zoon van de Zonnegodin naar hem ging.²⁰ Ook daardoor beseftte de VOC dat de shogun de 'waereldlyke oppervorst van Japan' was. Zijn familie had zich meester gemaakt van 'de volstreckte regeering van het ryk, waarvan de geestelyke erf-keyzers tot dien tyd toe noch eenig gedeelte voor zich behouden hadden'.

Elke dag van de minstens vier weken durende tocht van Nagasaki naar Edo werd het gezantschap begeleid - en van minuut tot minuut gecontroleerd - door een stoet shogunale edelen, ambtenaren en bediendes. Elke nacht logeerden zij in herbergen die door het hof waren gerequisiteerd, maar waarvoor zijzelf betaalden en waarin zij van de wereld van Nihon zorgvuldig werden afgeschermd.

Wel zagen zij, reizend langs Japans hoofdwegen - de *Saikaido*, de Westelijke Landweg, en de *Tokaido*, de Oostelijke Zeeweg - regelmatig de shogunale koeriers langskomen, die in een efficiënt estafettesysteem de hoofdstad verbonden met de verste uithoeken van het rijk. Af en toe moesten zij voorrang geven aan andere gezelschappen, bijvoorbeeld van *daimyo*, die met hun gevolg op weg waren naar of terugkeerden uit Edo. Rijksvorsten zoals die van Mito of Satsuma reisden, volgens VOC-waarnemers, met 20.000 gevolgslieden. Ook ging de Compagniesgezant opzij voor hoge ambtenaren die vanuit Edo werden uitgezonden naar de grote rijkssteden. Soms zelfs maakten de Hollanders halt om een keizerlijke processie te laten passeren, bijvoorbeeld als een dochter uit de keizerlijke familie vanuit Kyoto naar Edo reisde om daar met een verwant van de shogun te trouwen: door veelvuldige allianties met het heilige keizerhuis onderbouwden de Tokugawas hun macht. Drie uur lang verkleumden de Nederlanders in de vrieskou.²¹ Dergelijke ervaringen doordrongen de gezanten eens te meer van de macht van de shogun.

²⁰ Zie voor Cramers verslag en de analyse ervan: Rietbergen, *Japan verwoord*, 54-74. Overigens heeft Cramer zich ook laten informeren over de wijze waarop de keizers op hun beurt de shoguns ontvingen; dat deel van zijn verhaal maakt duidelijk hoe de feitelijke heerser van Japan ritueel ondergeschikt was aan deze 'aerdsgod': Rietbergen, *Japan verwoord*, 63.

²¹ Arnoldus Montanus, *Gedenkwaerdige Gesantschappen der Oost-Indische Maetschappy in 't Vereenigde Nederland aen de Kaisaren van Japan* (Amsterdam 1669) 110.

Op audiëntie in Edo

Eenmaal In Edo aangekomen, werden de Nederlanders gehuisvest in de hoofdstedelijke Nagasaki-herberg. Aangezien de *Oranda* de enige buitenlanders waren die men ooit zag, trokken zij veel bekijks. Zowel hun uiterlijk als, onvermijdelijk, hun lichaamsgeur werden druk besproken en vonden hun weerslag zelfs in een vaak geciteerde *haiku*, die het beeld oproept van een vanwege hun stank door een vliegenzwerm achtervolgde groep Hollanders. Maar een nadere kennismaking met de barbaren was de meeste Japanners niet beschoren: voor de gewone man was een bezoek aan het hotel verboden.

De meer wetenschappelijk geïnteresseerden probeerden dit verbod te omzeilen. Kaempfer beschrijft hoe hij bijkans belaagd wordt door Japanse artsen, die hem allerlei vragen en problemen voorleggen en zo de Westerse geneeskunst van hem hopen te leren. Intussen kreeg de geant zelf bezoek van allerlei regeringsvertegenwoordigers, die de audiëntie bij de shogun moesten voorbereiden en de voortgang van de handelsactiviteiten van de Compagnie met hem moesten bespreken.

Toch was het dikwijls lang wachten, soms wekenlang. Shogunaal ongenoegen over al dan niet vermeend anti-Japans gedrag van de Compagnie elders in Azië kon de oorzaak zijn, maar dikwijls waren er simpelweg andere besognes van politieke of ceremoniële aard die de ontvangst in de weg stonden. Als het bevel echter afkwam, en men het verplichte bad genomen had, was het zover en werden de ambassadeur en zijn begeleiders naar de Tokugawaburcht gedragen.

Hoe de residentie eruit zag, weten wij niet goed: zoals zoveel Japanse gebouwen, ging het kasteel regelmatig in vlammen op. Datgene wat sedert 1868 de keizer als paleis dient, is een zeer verkleinde versie van het eertijds ontzagwekkende complex met zijn enorme, intussen verdwenen donjon. De moderne hoogbouw doet daaraan nog eens behoorlijk afbreuk. Caron echter heeft een beknopte beschrijving achtergelaten van de toestand in de jaren 1630, toen het shogunale paleis juist gereed gekomen was.²² Een exacte plattegrond kon hij helaas niet geven: het was verboden iets te tekenen.²³

²² Het brandde overigens al zeventien jaar later, in 1658, voor de eerste keer af, maar werd, naar goed Japans gebruik, bijna exact als tevoren herbouwd: *Beschryvinge*, 410-411 en 420.

²³ Voor Carons beschrijving van de burcht zie: Rietbergen, *Japan verwoord*, 99, 101 en 153-154. Het verbod op enigerlei tekening verklaart ook dat Kaempfer, die toch graag het potlood ter hand nam, slechts een schetsje heeft nagelaten van de buitenste poort van de burcht.

De eerste indruk was overweldigend: men zag reeds van verre het slot liggen 'als eenen gouden bergh'. Daaraan voegt Caron scherpzinnig toe dat 'alle landtsheren (van den grootsten tot den kleynsten geene uytgesondert) yveren omme Zijne Majesteyt te behaegen ende 't casteel te vercierē, [door] sijn hof, yder naer sijn staet ende vermogen, kostelijcker als andere te maken.' Kortom, Japans geknechte adel droeg in hoge mate bij tot de visuele representatie van de shogunale macht.

Om defensieredenen was de burcht niet symmetrisch geconstrueerd. De grote met plaatijzer beslagen poorten die de binnenhoven verbonden, waren haaks ten opzichte van elkaar gebouwd en werden elk door twee- à driehonderd man bewaakt. De buitenste van de drie 'ringen', elk omgeven door een diepe gracht, had een omwalling van meer dan drie kilometer lang. In deze eerste ring hadden 'alle de heeren en grooten haer palleyen (...) elcx op 't kostelijckste vergult ende cierlijck gemaect.' Daar lieten de *daimyo* 'uyt last van de Majesteyt haere echte wijven en kinderen, die haer successeurs sullen sijn, woonen [die] altijd onder 't gesicht van 't keyserlijcke hof als ostagiers²⁴ moeten blyven.' In de loop van de jaren besefte de Compagnie meer in detail hoe complex de relatie tussen de voornaamste *daimyo* en het hof was. Zo begrepen zij dat de shoguns om machtspolitieke redenen soms hun dochters aan jongemannen uit deze geslachten uithuwelijkten, er overigens scherp op toeziend dat zij door dit eerbewijs geen extra macht zouden verwerven.²⁵

De toegang tot de tweede ring was strict beperkt. Wie daar, te voet danwel in een draagstoel, binnenging, mocht slechts twintig personen meenemen, om het risico van een overval te beperken. Hier waren 'de weggen, pleynen en straeten in den midden met groote platte ghehouwen steenen ende ter zijden met keysteentjes beleyt, soo suyver en schoon gelijkck geduerich werden onderhouden, dat het alderminste slijck noch vuylicheynt niet kan bespeurt werden.' In dit bijna Hollands-heldere deel woonden de 'heeren van den naesten bloede ende de raetsheren', kortom de verwanten van de shogunale familie en de leden van de voornaamste regeringscolleges. Vooral in de laatsten was de Compagnie zeer geïnteresseerd. Alle mutaties in de rijksraad werden nauwgezet genoteerd, om een zo goed mogelijk inzicht in de machtsverhoudingen te hebben.²⁶ Als in 1688 de shogun een adviseur eert met een bezoek, beschrijft het opperhoofd in zijn brieven aan Batavia gedetailleerd de geschenken waarmee de gelukkige wordt overladen en vermeldt ook dat de man zijn jaarlijks inkomen verhoogd zag.²⁷

²⁴ Nederlands: gijzelaars.

²⁵ GG Camphuys aan de XVII, 19 februari 1685, GM IV:781.

²⁶ GG Camphuys aan de XVII, 27 december 1688, GM V:221.

²⁷ Zie GG Camphuys aan de XVII, 27 december 1688, GM V:222.

Over de burcht schrijft Caron verder:

“(…) in den derden ringh van ’t casteel, daer het keyserlijke palleys in staet, daer en vermach niemant, van den grootsten tot den kleynsten, anders als op sijn voeten gaende daerin komen, ende gheen swiete noch dienaren by sich hebben, als den grootsten heer²⁸ twee dienaren en een jongen, te weten een schoendrager;²⁹ de middelbare één dienaar en een schoendrager, en den minderen een schoendrager alleen.”

Het is tekenend voor het cultuurverschil tussen Europa en Japan dat hij verbaasd vaststelt dat:

“(…) in alle dat gewemel en gheswerm van soveel menschen sulcken ordre [is] dat men niet één mensche siet schielijck lopen, roepen of schreeuwen of rasen of spelen, maer hout sich een ygelijck in sulken posture alsof hy in ’t gesichte van de keyser selfs waer. Daer en mach niemant den een voor den anderen loopen. Yder na syn qualiteyt hout en heeft en sijn rang, welck sowel in de dienaers als in de heeren plaats heeft, sodatter onder de dienaers oock geen confusie en rijset noch toegelaten wert.”

Hoe het er in de derde ring uitzag, vertelt Caron eveneens:

“In het binnenste van ’t voorn. Casteel staet Sijne Majesteys palleys, welck groot [is] ende in verscheyde woningen bestaet, alle met handen naer de konst aerdigh verciert met bosschagiën, alsof het de nature selfs hadde ghemaect, met vijvers, revieren, pleynen, loopbaenen, piqueerplaatsen ende tuynen, mitsgaders alle sijn wyvenhuysen.”

Zo is Caron de eerste Nederlander die zich rekenschap geeft van het kunstmatig-natuurlijke karakter van de Japanse tuinarchitectuur.

Kortom, via de grote poorten en de binnenplaatsen wordt de gezant over het slotterrein gedragen, langs de gallerijen waar soldaten en hovelingen toekijken, totdat ook hij en zijn gezelschap nog slechts te voet verder mogen en, tenslotte, in een antichambre belanden waar zij moeten wachten. Soms wordt, vóór het *moment suprême*, een onderhoud met leden van de rijksraad ingelast. Dan klinkt uiteindelijk een stem die *O-oranda no Kapita-an* roept en

²⁸ Caron verwijst hier naar de drie rangen waarin de Japanse rijksvorsten verdeeld waren.

²⁹ Aangezien men bij het betreden van een Japans huis zijn schoenen diende uit te doen, was een schoendrager voor lieden van stand een aardige manier om die stand ook zichtbaar te maken.

betreedt de ambassadeur de 'schoone verniste [= met lakwerk versierde]³⁰ gehoorzaal, de in heel Japan vermaarde 'zaal van de honderd matten'.

Betreedt? Neen, hij kruipt - over de prachtigste *tatami*, de met zijde beklede stromatten, die in het land te vinden zijn - tot op een tevoren aangegeven plaats. Doodse stilte heerst. De shogun zelf, op een verhoging gezeten, is nauwelijks zichtbaar en zegt geen woord. De gezant buigt zijn hoofd naar de grond, wacht een teken af - soms trok de ook aanwezige gouverneur van Nagasaki hem zachtjes aan zijn mouw- en kruipt dan achterwaarts terug. Geen fraaie toespraken, geen uitwisseling van beleefdheden, geen andere rituele handelingen; een kostbare, moeizame reis van vele weken, voor dat éne ogenblik waarom het, vanuit het machtsperspectief van de shogun, draaide: het hele hof zag de buitenlanders buigen.

Gelukkig voor de Compagnie bleef het niet bij dit ceremoniële moment. Nadat in de jaren 1670 Ietsuna was aangetreden, werden na afloop van de audiëntie het opperhoofd en zijn metgezellen elders in het paleis ondervraagd door de staatsraden, door de shogunale artsen en door andere leden van de hofhouding. Maar ook dan kwamen het karakter en vooral de beperkingen van de contacten duidelijk tot uiting.

Nu hadden de Nederlanders wel inzicht in 'hoffelijke' situaties. Dat blijkt bijvoorbeeld als zij noteren dat de shogun en zijn omgeving 'niet in 't openbaar willen weten, hetgeen haar onaengenaam is, en doof en blind zijn, voor 'tgeen sij niet en willen hooren of sien.'³¹ Ook beseften zij dat het hof niet geïnteresseerd was in publiekelijk gevoerde handelsbesprekingen. De shoguns wensten dat een gezant altijd 'van koninglyke zaecken en geen kooplieden zaecken' sprak.³² Niet alleen de minachting die in Japan de koopliedenstand ten deel viel, maar ook de behoefte om de heerschappelijke status zo sterk mogelijk te onderstrepen verklaren deze wens. Dientengevolge kreeg ook deze tweede bijeenkomst zelden de commerciële inhoud die de VOC-gezanten nodig achtten. Daarentegen werden zij door hovelingen en hoge ambtenaren tijdens deze gesprekken overladen met vragen van de meest uiteenlopende aard. Soms werden die van allerhoogste hand ingegeven. Kaempfer bijvoorbeeld beschrijft hoe achter bamboegordijnen de shogun zelf meeluistert. Deze situatie lijkt in 1681 te zijn ontstaan, wellicht op instigatie van Tsunayoshi, die ook op andere fronten meer nieuwsgierigheid toonde dan zijn voorgangers. In dat jaar kreeg VOC-gezant Cansius voor het eerst sinds vele decennia de shogun van dichtbij te zien.³³

³⁰ Deze term gebruikt Van Dam in: *Beschryvinge*, 384.

³¹ GG Speelman aan de XVII, 31 december 1683, *GM IV*:618.

³² GG Speelman aan de XVII, 19 maart 1683, *GM IV*:545; en: *Beschryvinge*, 485.

³³ Zie het verslag van Cansius in: *Beschryvinge*, 473-474.

Overigens stelde Kaempfer de aanwezigheid van de heerser en diens entourage vast uit de kleine stukjes wit papier die door de bamboejaloezieën werden gestoken om de spleten te vergroten en zo de hoge bespieders de kans te geven de gasten wat beter te zien. Eénmaal telt hij dertig papiertjes en concludeert dat er evenzovele luisteraars-toeschouwers zijn, onder wie de hoofdvrouw van de shogun en, een aantal jaren later, diens - mannelijke - 'lievelingh'.³⁴

Af en toe liet een shogun weten dat de 'Hollanders' specifieke vragen moesten worden gesteld. Aangezien de shogunale woorden als bijzonder verheven golden, werden ze door de tolken ceremonieel herhaald. Soms leek de informatiebehoefte ingegeven door politieke overwegingen. Zo wilde Tsunayoshi weten of er Hollanders waren die Japans spraken: een strikvraag, want dit werd om redenen van nationale veiligheid bepaald niet aangemoedigd. Ook informeerde hij of er nog Japanners te Batavia woonden. Kennelijk was men, na twee generaties, in Edo nog niet vergeten dat zoveel met VOC-dienaren getrouwde, christelijke Japansen en hun kinderen in de jaren 1630 het land hadden moeten verlaten.³⁵ Over het algemeen waren de vragen niet politiek van aard, al waren ze soms wel ter zake. Kaempfer stelde bijvoorbeeld vast dat de artsen hem op deskundige wijze uithoorden. In 1692 vroeg de shogun hem 'na kruyden off medicijnen, waerdoor het leven van den mesch soude worden verlengt.' Kaempfer adviseerde de aanschaf van "sal volatile otiusum", en Tsunayoshi gebood dat dit bij de volgende hofreis in grote hoeveelheden zou worden geleverd.³⁶

Het bleef niet bij informatieve vragen. Zo kreeg Kaempfer net zoals zijn voorgangers het verzoek om op Europese wijze te dansen. Al werd de ambassadeur zelf van dergelijk kluchtig gedrag gevrijwaard, Kaempfer toonde zich desondanks danig geïrriteerd door deze 'capriolen'. Soms dienden de begeleiders van het opperhoofd elkaar op 'Hollandse wijze' te begroeten, voor dronkenman te spelen, kwaad te worden, te zingen of hun pruiken af te zetten - hetgeen Tsunayoshi de opmerking ontlokte dat de gezant 'sigh moyer sonder als met deselve vertoonde'.³⁷ Af en toe moesten de Nederlanders zelfs demonstreren hoe het er aan de andere kant van de wereld tussen man en vrouw amoureuus aan toeging. De Europese kus, bijvoorbeeld, was in Japan niet gebruikelijk en werd als een bizarre gewoonte gezien; tijdens de ontvangst die Kaempfer bijwoonde, barstten de dames achter de bamboegordijnen dan ook in lachen uit.

³⁴ *Beschryvinge*, 552. Ik vraag mij af of men in de betreffende passage een zekere afkeer mag constateren.

³⁵ GG Camphuys aan de XVII, 12 februari 1685, *GM IV*:761.

³⁶ *Beschryvinge*, 512. Echter, als het geneesmiddel in 1693 wordt geleverd, accepteert het hof het om onduidelijke redenen toch niet: *Beschryvinge*, 519.

³⁷ *Beschryvinge*, 552.

Vanuit het perspectief van de dienaren van de Compagnie was dit alles 'meer een apespel als actiën van genereuze en statige mannen', en ervoeren zij hetgeen hun gevraagd werd als beschamend.³⁸ Vanuit Japans standpunt waren de vragen echter allerminst dwaas en valt de context waarin ze gesteld werden goed te duiden. Allereerst kreeg de Compagnie bij deze gelegenheid haar plaats gewezen in de orde die de shogun haar nu eenmaal kon opleggen: deze zaken waren er bewust op gericht de onevenwichtige machtsbalans tussen Nihon en de VOC - het buitenland - ten overstaan van het hele hof te onderstrepen. Ook vroegen de Japanners zich af hoe contacten en handelingen die in hun eigen leven belangrijk waren, elders vorm kregen. In dit kader werd, om in moderne termen te spreken, de VOC geconfronteerd met een omkering van het 'koloniale perspectief', waarbij bovendien vanuit Japans gezichtspunt de 'ander', de 'vreemdeling' als een exotisch wezen werd gezien.

Hiermee was het bezoek aan de shogunale residentie ten einde en keerde men, zonder méér van het slot gezien te hebben, langs dezelfde 'route' terug naar de stad. Slechts één enkele keer werden de VOC-afgezant en zijn metgezellen na de informele ontvangst door het paleis rondgeleid.³⁹

Gedurende de dagen die op de audiëntie volgden, gingen de mannen van de Compagnie uitgebreid op bezoek bij de hoge regeringsfunctionarissen. Deze visites werden meestal afgesloten met een rijk banket, waarbij ook de nodige sake gedronken werd. Ofschoon de Nederlanders op Deshima hun maaltijden gewoonlijk met bier en druivennat besproeiden, lieten zij zich in Edo de rijstalcohol - en ook de Japanse pruimenwijn - goed smaken. Zij werden echter niet zo dronken, of zij wezen, bijvoorbeeld in 1694, toch verzoeken af om net als ten hove, nogmaals allerlei bokkesprongen ten beste te geven. Wat de shogun kon eisen, stond zijn ministers en hovelingen niet toe.⁴⁰

Handelen ten hove?

Een enkele keer werden in Edo zaken gedaan, of althans probeerde de VOC-gezant een impuls te geven aan de afwikkeling van slepende en slopende affaires. Die deden zich in het derde kwart van de zeventiende eeuw steeds meer voor, juist omdat de handel meer aan banden gelegd werd. Dat was vooral sedert 1672 het geval: voortaan was niet alleen de zijde-import aan prijszetting door Japan onderworpen,⁴¹ maar zouden alle aangevoerde produkten in Nagasaki getaxeerd worden en alleen tegen de zo bepaalde prijs worden verkocht. De VOC beseftte dat deze constructie bedacht was door de gouverneur van Nagasaki, die op deze manier, met een kleine groep

³⁸ *Beschryvinge*, 509 (anno 1691) en 552 (anno 1700).

³⁹ *Beschryvinge*, 552. Dit vond plaats tijdens de hofreis van 1700.

⁴⁰ GG Van Outhoorn aan de XVII, 4 februari 1695, GM V:723.

⁴¹ Deze verplichting bestond al sinds de jaren 1630.

kooplieden en enkele hoge hofbeambten, de winst op de verkoop in Japan naar zich toe trok.⁴² Protesteren was vruchteloos, want elke remonstrantie verliep noodzakelijkerwijs via de Japanse tolken en die waren voor hun positie nu juist afhankelijk van diezelfde gouverneur, al werden zij door de Compagnie betaald. Ook in Edo kon het opperhoofd 'niet anders [...] spreken als op 'tgene hem gevraagd wert, en dat door de tolcken.'⁴³ In 1680 vroeg, bij hoge uitzondering, een van de rijksraden tijdens een audiëntie de gezant of hij iets te zeggen had. Opperhoofd Brevinck verzocht om herstel van de vrije handel, met particuliere kooplieden. Toen bleek dat de tolk zijn woorden volledig verdraaide, door te suggereren dat de Nederlanders niets anders wensten dan via de gouverneur van Nagasaki met het hof te mogen communiceren. Natuurlijk werd de man later door Brevinck ter verantwoording geroepen; als excuus voerde hij aan dat hij geen letterlijke vertaling had kunnen geven, aangezien hij dan door de gouverneur zwaar zou zijn bestraft.⁴⁴

Men kon dus weinig anders doen dan de feiten accepteren. Dreigen met vertrek uit Japan had weinig zin. Toen dat, bijvoorbeeld in 1675, eens geopperd werd, liet de gouverneur van Nagasaki weten dat Nihon zelfvoorzienend was en daarmee dus niet getroffen kon worden.⁴⁵ Dat was bluf, wist de Compagnie: autarkisch was Japan niet. Men had bijvoorbeeld importen uit China nodig 'tot voldoeninge van de pragt en pompe der grooten [die] allerhande soort van curieuse fijne stoffen, zijde en rariteyten' uit het Rijk van het Midden betrokken. Het waren dus juist het hof en de elite die van de diensten van de VOC gebruik maakten, net zoals omgekeerd het geval was. Daarenboven was Japan sedert de jaren 1620 zo dicht bevolkt geraakt, juist door de rust die de Tokugawa's hadden gebracht - stelde de VOC vast - dat alle akkers voor de landbouw werden ingezet om de vele monden te voeden en er geen grond over was voor planten en dieren die het basismateriaal voor textiel konden leveren; daaraan bestond dan ook duidelijk gebrek.⁴⁶ Tenslotte wilde Japan wel degelijk een aantal van zijn eigen produkten exporteren, hoewel niet tot elke prijs.

Kon de VOC daarbij dan niet als intermediair optreden en zich zo onmisbaar maken? Neen. Aangaande de Chinese waren redeneerde men in Batavia dat de Compagnie niet in staat was 'om Japan met die accomoditeyten te dienen'. Men had tot China geen vrije toegang.⁴⁷ Suggesteren dat de Compagnie onmisbaar was als transporteur van de Japanse export leek al

⁴² De analyse van GG Speelman aan de XVII, 31 december 1683, GM IV:618.

⁴³ Zo vat Van Dam de situatie samen in: *Beschryvinge*, 422.

⁴⁴ *Beschryvinge*, 467.

⁴⁵ *Beschryvinge*, 455-456.

⁴⁶ *Beschryvinge*, 510 (anno 1691).

⁴⁷ Dit was nog in 1692 de conclusie van GG Van Outhoorn in zijn brief aan de XVII, 31 januari 1692, GM V:466.

evenmin een slimme strategie: die rol zouden de Chinezen immers maar al te graag overnemen.⁴⁸ Het enige dat de VOC restte, was te dreigen om, indien de Compagnie de toegang tot Japan ontzegd zou worden, de aanvoer van Chinese waren te blokkeren.⁴⁹

In dit soort situaties liep men dus op eieren, zoals, bijvoorbeeld, in 1682 toen de Compagnie voor het zoveelste jaar vaststelde dat zij in de taxatiehandel nauwelijks meer de verhoopte en vroeger ook gerealiseerde winsten maakte. De opbrengsten waren steeds meer beneden de maat, mede omdat juist in deze jaren de shogun een reeks anti-weeldewetten uitvaardigde die de consumptie van luxegoederen danig beperkte.⁵⁰ Wederom verzuchtte men dat de 'regenten' van Nagasaki de VOC misbruikten, maar het was niet anders en dus bedacht men opnieuw dat een formeel protest ten hove, in Edo, wellicht soelaas zou bieden. De redenering die de Hollanders opzetten, getuigt van inzicht in de Japanse sociaal-hiërarchische verhoudingen en de psychologie van het Japanse hof:

"Gelijck onse opperhoofden en haar geselschap in Jedo aan 't hof door alle hoge en lage staatspersoonen met zoveel eer en discretie bejegend werden, so moeten noodsaackel. bij den Keyser en de rijxgrotten etc geen andere gedagten wesen, als dat ten minsten de Nagazackyse regenten, *van sooveel lager conditie, dat se ten hove ternauwernoot simpel voor een edelman mogen passeren, ten regarde van d'Ed. Comp. het hoffelijcke exempel imiteren* [curs. P.R.] en U.Ed. dienaren in eere en aensien houden, daar het nogtans zoo verre vandaan is."⁵¹

Kortom, men moest de regering in Edo duidelijk maken dat de autoriteiten in Nagasaki, die misschien niet eens *samurai* waren, maar gewoon handelaren, het waagden om de politiek en de gedragswijze die de shogun zelf en Japans hoogste adel jegens de Nederlanders gepast achtten, niet na te volgen. Daarbij redeneerde de Compagnie dat het handelssysteem in Nagasaki vooral bedacht was ten bate van de locale elite en dat de shogun en zijn hof er wellicht het fijne niet eens van wisten. Opperhoofd Ranst moest de rijksbestuurders in Edo gaan inlichten en zelfs bedekt-dreigend aangeven dat het zo niet langer kon. Dan was het 'zeer waarschijnlijk en niet ongelooftbaar, dat het Jedose hof geensints zal willen toelaten [dat] de Hollanders met eenig misnoegen uyt haer land [zouden] vertrecken en dat puur uyt bedugtinge, dat zy langs haare kusten gedurig sware wagten sullen moeten houden om tegen ons op hoede

⁴⁸ Zo ook GG Van Hoorn aan de XVII, 31 januari 1705, GM VI:334.

⁴⁹ Overigens was dit dreigement volgens Van Dam al in 1664 gebruikt: *Beschryvinge*, 428.

⁵⁰ GG Camphuys aan de XVII, 12 februari 1685, GM IV:763.

⁵¹ GG Speelman aan de XVII, 19 maart 1683, GM IV:547.